

İsmayıl Məmmədli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
ismayilmammadli.1946@mail.ru

**“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının lüğət tərkibində
maddi-mənəvi leksika**

Açar sözlər: “Dədə Qorqud kitabı”, etnoqrafiya, folklor, dastan, türk folklorşünaslığı.

Ключевые слова: “Книги Деде Горкума”, этнография, фольклор, сказания, тюркская фольклористика.

Key words: “The book of Dede Gorgud”, ethnography, folklore, epos, Turkic folklore study.

Hər bir dövrün, zamanın özünəməxsus mərasimləri, adətləri, dəbi var. Bu adətlər, mərasimlər formalaşır, nəsildən-nəslə ötürülür və dövrün möhürü, sazağı, qızmarı hopur bu adətlərə, mərasimlərə, bu günümüzdə gəlib çatır. Bunlar ona görə mənalıdır, əzizdir, uzunömürlüdür, əbədidir ki, xalqın mənəvi yaddaşını yaşadır, onun xarakterini təqdim edir, mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Bu mənada Azərbaycan xalqının ən möhtəşəm və qədim abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilinin lüğət tərkibinin ana xəttini Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini, adət-ənənələrini, ailə-məişət mərasimlərini, təqvim-mövsümi mərasimləri, dini ayinləri, ayrı-ayrı bayramları, mifik görüşləri və s. əks etdirən söz, termin və ifadələr təşkil edir. Bunları araşdırmaq, öyrənmək isə son dərəcə vacib və qiymətlidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı yalnız Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatının qədim nümunəsi deyil, bu abidə mənəvi sərvət, habelə bir çox oğuz türklərinin yaratdığı qədim mədəniyyətin ən zəngin, ən ulu qaynaqlarından biridir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, xüsusən də Azərbaycan xalqının möhtəşəm bir mədəniyyət abidəsi olduğu üçün o, dilçilər, ədəbiyyatşünaslar, sənətşünaslar, filosof, tarixçi və etnoqraflar və b.-nin maraq və tədqiqat obyektinə olmuş, bu mənəvi sərvəti öyrənməyə səy etmişlər. Dastan bu günümüzdə də araşdırılır. Əgər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqında bu gün hələ də son söz deyilməyib söyləsək, heç kəs bu həqiqəti inkar etməz. Hələ bu sahədə, şübhəsiz ki, cild-cild kitablar yazılacaq, monoqrafiyalar yaradılacaq.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı anadilli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yazıya köçürülmüş ilk böyük şifahi ədəbi-bədii abidədir. Dastandakı boylarda qəhrəmanlıq, qadına hörmət, vətən-yurd sevgisi hissi təbliğ olunur. Qəhrəmanlıq, bahadırlıq ruhu abidənin əsas qayəsini, ideyasını təşkil edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında igidlər yalnız öz şücaəti, yenilməzliyi ilə ad-san qazanırlar. Qəhrəmanlıq göstərməyənlərə ad belə verilmir. Burada qədim türklərə məxsus adqoyma ənənəsi vardır.

Dilçilik araşdırmaları aparılarkən leksikologiya sahəsi adətən ilk növbədə öyrənilir. Bu dastan barədə də bunları demək olar. Dastanın rəngarəng, zəngin lüğət tərkibi vardır. Onun leksik tərkibi, əsasən, türk leksik layıdır, alınma sözlər demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Bunu araşdırıcıların da əksəriyyəti göstərmişdir. Buradakı leksikanın əsas qismi oğuz türklərinin – qədim Azərbaycan türklərinin dünyagörüşünü, məişətini, maddi və mənəvi dünyasını, adət-ənənələrini, məşğuliyyət, peşə və sənətlərini əks etdirən sözlərdən, dövrü səciyyələndirən hərbi söz və terminlərdən ibarətdir. Buradakı etnoqrafik leksika yemək, geyim adlarını, ayrı-ayrı mərasimlərin, dini anlayışların adlarını, o dövrkü adət-ənənələrimizi əks etdirən sözləri əhatə edir. Dastanın dili olduqca aydın və anlaşılıqdır. Onda rast gəldiyimiz sözlər və frazeoloji ifadələr Azərbaycan – türkmənşəli sözlərdir. Məhz bu səbəbdən də bəzən dastanın dilini başqa xalqlara mənsub olan araşdırıcıların çox qismi heç də həmişə düzgün anlaya bilməmiş, bir çox söz və deyimləri yanlış yozmuşlar. “Kitabi-Dədə Qorqud”un ən yorulmaz və görkəmli, aparıcı araşdırıcısı mərhum akademik Həmid Araslı da vaxtilə bu xüsusda belə yazmışdır: “...Əsər (dastan – İ.M) sırf Azərbaycan dilində yazıldığı üçün bir çox tədqiqatçılar bu əsərin mətnini doğru oxuya bilməmişlər. Prof. Niyoldeke əsərin çox yerini oxuya bilmədiyi kimi, akademik Bartold da özünün etiraf etdiyi kimi, bir çox ifadə və kəlmələrin mənasını başa düşə bilməmişdir. Müəllim Rifət isə hər bir azərbaycanlının bildiyi bəzi kəlmələri belə yanlış hesab edir, “mənası anlaşılmadı”- deyə göstərmişdir.* (Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, “Gənclik”, 1998, s.21)

Görkəmli dilçi alim professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili” monoqrafiyasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının lüğət tərkibi fəslində-dördüncü fəslində belə yazır: “Dastanların lüğət tərkibində bir sıra sözlər var ki, bunlar o dövrün istehsal üsullarını, adət-ənənələrini tədqiq etmək nöqtəyi nəzərindən də çox maraqlıdır” (2, s. 123). O daha sonra sözünə davam edərək həmin leksik vahidlər qrupunu məzmunca, və mənaca bir çox tematik sözlərə

ayırmışdır. Bunlardan yaşayış yeri, ləvazimatı, ictimai qayda, adət və s. məfhumları bildirən adları-sözləri göstərmişdir: **Ağban ev, dam, alaçıq, çardaq, köşk, seyvan, otaq, taxt, eşik, qala, cəbəxana, dəgirman, mətbəx, ocaq, günlük, şami, ayaq yolu, tövlə ağıl (ağayıl), qaytaban, dügün, toy, duvaq, gərdək, adaxlu, yavuqlu, gəlin, yengə, sağdıç, beşik-kərtmə, yevərmək, donatmaq, doyurmaq, doyum, armağan, sadağa, yığlamaq, dağlamaq, ağırlamaq, baş endirmək, əl açıb (salıb) oynamaq, şadlıq çalmaq, sağraq sürmək, dilbənd salmaq, ov ovlamaq, at səgirtmək, nişana atmaq, aşıq oynamaq, süfrə çəkmək, yüzük keçirmək, alqış, qarğış, ərgənlik, kəsim, pəncyek, ilğar, xərac, əsrük, buyruq, tutsaq, yesir, çəri, çavuş, tümən, ləşkər, yağı, qırım, ortac, oynaş, nökar, naib, dayə, ərən, əvrən, aqınçı, qırış günü, sağış günü, ayna günü, çayır, çəmən, bağ, bostan və s. (2, s.136).**

Dastanda etnoqrafik leksikaya aid olan silah, yaraq-əslihə və alət adları: **Dəynək, çomaq, çəkən, köndər, sapan, gürz, yay, ox, dəmrən, yalman, cida, süngü, qılınc, qalxan, sadağ, qamçı, qəbzə, topuz, biçaq, çaqmaq, sancaq, ələm, tuğ, qanara, çəngəl, iyər, üzəngi, cilov, duşaq, buqağ, yügən, nal, sicim, kəndir, qazan, küpə, külüng, yüzüg, ələk, dağarcıq, badiyə, ayaq, surahi, naqara, zurna, kos, davul, qopuz, aqça, batman, ipək, qulp, qusqun, xaliçə, qalı, keçə, dəstmal, bez, yorğan, döşək, yasdıq və s. (2, s.136).** Görkəmli professor Ə.Dəmirçizadə son olaraq monoqrafiyasında göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının lüğət tərkibi haqqında bəhs açarkən, əlbəttə, lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin hər qrupundan danışmaq lazım gələrdi. Lakin biz belə etmədik. Biz burada, daha çox Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkül etmə dövrünü və prosesini, eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə bilavasitə bağlı olan bir sıra məsələləri aydınlaşdırmaq nöqtəyi-nəzərindən birinci dərəcəli əhəmiyyətli saydığımız söz qruplarından müxtəsərcə bəhs etməklə hələlik kifayətləndik.” (2, s.136-137). Azərbaycan dilində habelə başqa türk dillərində tarixən işlənmiş bir çox yemək adları da var ki, bəziləri müasir dilimizin lüğət tərkibində müşahidə olunmur. Məsələn, yəxni, top, şişlik, qəylə, qaurma, bazlamac (bozlamac variantında təsadüf edilir). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında yemək adlarına bol-bol rast gəlmək olur: **Aş, azuq, ayran, süd, qaymaq, penir, qımız, un, yoğurd, köməc, ətmək, şülən, şişlik, sucu, yəxni, boğma, bozlamac, şərab və s.**

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində işlənmiş bir çox yemək adlarının təhlilini vermək istərdik. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının səyfələrindən gətirdiyimiz bəzi parçalarda şişlik sözü geniş işlənmişdir.

Ağayıldan tümən qoyun vergil,-
Bu oğlana **şişlig** olsun, ərdəmlidir!
/FZ,SƏ, KDQ,s.36/

Ağayıda tümən qoyun sənin, gedər,
Mənimdə içində **şişligim** var,
[Qomağım] yoq qırq namərdə!
Ağ üzlü, ala gözlü gəlin sənini gedərsə,
Mənim dəxi içində nişanlım var,
/FZ,SƏ, KDQ,s.41/

“Yəxni” sözünün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qovurma (qourma şəklində işlənmişdir) mənasında işlənməsinə təsadüf olunur: kəsə-kəsə yeməkə yəxni yaxşı (FZ,SƏ, KDQ,s.96); “Oğulluları ağ otağa, qızluyu qızıl otağa, oğlı-qızı olmuyanı qara otağa qondurun₁, qara keçə altına döşən₁, qara qoyun **yəxnisindən** önünə götürün₁; yersə-yesün, yeməzsə, tursun-getsün. Anun₁ kim oğlı-qızı olmuya, tən₁ri-təala anı qarğayubdur, biz dəxi qarğarız” – demiş. Gəlubəni qarşuladılar, qara otağa qondurdılar, qara keçə altuma döşədilər, qara qoyun **yəxnisindən** ögimə götürdilər. “Oğulı-qızı olmuyanı tən₁ri-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəllü, bilgil” – dedilər. “Səndənmidir, bəndənmidir, tən₁ri-təala bizə bir yetiman oğul verməz, nədəndir?” – dedi. Soyladı... (FZ.SƏ. KDQ,s.35) Naxçıvan şivələrində “yəxni” sözü “soyutma ət” xörəyi mənasında bu gün də işlənir.

Dastanda bu günümüz üçün arxaizm qəlibində olan “şülən” sözü daha çox qədim bir adət və mərasimlə bağlı olan və bütün xalqa verilən ümumi ziyafət mənasında işlənmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən yemək adlarından biri də “aş” sözüdür. Dastanda “aş” sözü ümumiyyətlə, “yemək, xörək” mənasını verir: Umanına-usanına aş yedirdim (KDQ, s. 73). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “bazlamac” sözünə “sac üstə fətir” mənasında rast gəlirik: gəldin ol kim soldıran soydur, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilən bir küvlək yoğurd gəvəzlər toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar, aydır. (s. 33). Məqalənin əvvəlində göstərmişdik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında “şişlig” sözü də gen-bol işlənir.

Burada “şişlig” sözü bu gün işlətdiyimiz “kabab” yemək adını əvəz etmişdir. Tarixi inkişaf nəticəsində şişlik türk- Azərbaycan mənşəli söz yerini “kabab” fars mənşəli sözə güzəşt etmişdir. Rus tədqiqatçısı V.V. Poxlyobkin isə tarixi faktlara, məxəzlərə əsaslanmadan belə söyləyir: “Şaşlıq” sözündə (o, başqa xörək adlarından da bəhs etmişdir – İ.M.) isə

məsələ başqa cürdür. Bu xörək Rusiyada və bütün dünyada səciyyəvi Qafqaz xörəyi hesab olunur. Ümumiyyətlə, bu, bir çox maldar xalqlara, o cümlədən də dağlılara daha çox tanışdır. Şaşıq sözünün adına gəlincə, baxmayaraq ki, o heç bir şübhə yeri olmayan türk mənşəlidir, Qafqazda, hətta türkdilli Azərbaycanda (belə çıxır ki, türkdilli olmayan Azərbaycan da var – İ.M.) öz dillərinin lüğət ehtiyatından çıxış edib onu izah edə bilməz”.* (V.V. Poxlyobkin Naçionalnie kuxni naşix narodov. M.Leqka i pişeva promışlennost. 1983, s. 118)

Bugünkü ədəbi dilimizin lüğət tərkibində bir çox arxaikləşmiş yemək adlarına rast gəlmirik. Təbiidir ki, onlar nə vaxtsa işlək olmuş, xalqın məişətində, mətbəxində geniş yer tutmuşdur. Bunlardan eləsi var ki, mənaca daralmış (məsələn, aş sözü kimi), bəziləri isə ədəbi dilimiz üçün köhnəlmişdir. Tamam köhnəlmiş “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmiş yemək adlarından bəzisinə nəzər salaq:

Bazlamac (bozlamac) variantına da təsadüf edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında sac üstə bişən fətir mənasında bazlamac sözünə rast gəlirik: Gəldin ol kim soldıran soydır, mapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilə bir küvdək yoğurd kəvəzlər, toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar, aydır (FZ,SƏ, KDQ, 33).

Bozlaşma indiki Güllüstan is. –doğramac... Güllü qarı bir boşqab bozlaşmaş qayırb. /ADDL, 84-85/.

V.V.Radlovun lüğətində isə bazlama şəklində işlənir: bazlama /osm./ Pirojnoe s iz sloenoqo testa s medom – qatlama şəkilli ballı pirojna /Radl. T. IV, ç.2, s.1546/. Hinduşah Navçıvaninin “Sihah ül-əcəm” lüğətində “bozlamac-yağlı çörək” mənasında qeyd olunmuşdur.

“Bozlamac” adının mənşəyi maraqlıdır. “Buz” sözü Midiyada “kefləndirici içki” mənasında işlənmişdir. Midiyada buslar adlı bir qəbilə olub ki, bu da kefləndirici içki hazırlayan deməkdir. Azərbaycanlılarda isə maya sözünün acıtma və xama şəklində olması da maraqlıdır. “Xama” termini isə Midiya dilində “Xuoma” xatırladır ki, bu da müqqədəs “şənləndirici içki” deməkdir”. Zənnimizcə, fətir və içki sözləri arasında heç bir yaxınlıq yoxdur, bu ancaq olsa-olsa bir ehtimaldır.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ən qədim vahidlərdən olan geyim adlarına da “KDQ” boylarında tez-tez rast gəlirik: kəpənək (yapıncı), çəpkən,börk, don, kaftan (qaptan), kürk, ədük, küləh və s. “KDQ” boylarında milli türk sözlərilə yanaşı küləh (baş geyimi) fars alınmasına da təsadüf edirik:

Altmış ərəkə dərisindən kürk eləsə, topuqlarını örtmiyə, altı ərəkə dərisindən küləh etsə, qulaqlarını örtmiyə, qolı-budı xıracə , uzun

baldırları incə, Qazan bəgün tayısı – At ağızlu Aruz qoca çapar yetdi (c. 49-50).

Möhtəşəm mənəvi abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud”da toy mərasiminə, habelə müxtəlif milli adət-ənənələrimizə də aid qiymətli sətirlər çoxdur. Dastanda elçilik “kiçik düyün”, toy “ulu düyün”, “ağır düyün” adlandırılır. Bu gün el arasında işlənən “beşik-kərtmə”, “beşik-kəsmə”, nişanlı ifadəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında öz əksini tapmışdır: “Baybican bəg aydır: “Bəglər, allah-təala mana bir qız verəcək olursa, siz tanıq alın: Mənim qızı Bayborə bəg oğluna beşik-kərtmə yavuqlu olsun.- dedi” (Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s. 52)

“Dügün” sözünün ədəbi dilimizin tarixində işlənmə mənzərəsini, müddətini öyrənmək baxımından aşağıdakı mülahizə də razılıq doğurur: “dügün – ziyafət, böyük qonaqlıq. Bu söz XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər toy sözü ilə çox tez-tez sinonim kimi paralel şəkildə işlənmişdir, indi isə bir sıra dialekt və şivələrdə təsadüf olunur. Ehtimal ki, toy feil əsasına aiddir. bunun fonetik inkişafını belə təqdim etmək olar: toy-toyun- tuyun, tüyün- düyün- dügün (V.İ. Aslanov. İstoriçeska leksikoloqi azərbaycanskoqo yazıka. Dok. Diss, Bakı, 1973, s. XIX).

Milli adət-ənənələrimizdən olan toy mərasimindəki başlıq- toy xərci istəmə adəti də qədim tarixə malikdir. Bu adət “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında da təsvir edilmişdir. Banıçəyinin qardaşı Dəli Qarçar başlıq kimi aşağıdakıları istəyir: “Dəli Qarçar aydır: “Bin buğra gətürün kim, maya görməmiş ola. Bin dəxi aygır gətirün kim, heç qısrığa aşmamış ola. Bin dəxi qoyun görməmiş qoç gətirün. bin dəxi bürə gətirün mana”- dedi” (c. 56).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan türklərinin qədim məişətini dolğun əks etdirən əvəzsiz abidədir. dastanın boylarında bir çox məişət əşyalarının və ev avadanlıqlarının adlarına da rast gəlmək olar: Aya (sapandın daş qoyulan yeri), ayaq (qədəh, piyalə), badya, ban ev (hündür çadır), buqağ-buxov, qaytaban (dəvələrin saxlandığı yer), dolama beşik (nənni), süylük (şiş, kabab şişi), tənəf (çadır ipi), çəlbir (qantarğa) (Gətirdiyimiz məişət əşyalarının adlarını akad. H.Araslının 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi “KDQ” dastanından seçmişik). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının lüğətində məişət leksikasının, etnoqrafik sözlərin, xalqımızın mənəvi və maddi varlığı ilə əlaqədar söz və deyimlərin bolluğu diqqəti çəkir: Əlbəttə, bütün bunları aşkarlamaq üçün əsaslı, ciddi araşdırmalar zəruridir. Yazımızı belə bir nikbin sonluqla bitiririk.

“KDQ” boylarında işlənmiş etnoqrafizmlərin milliliyi, ümumişləkliyi, habelə xalqımızın məişətini, həyat tərzini, məşğuliyyətini və nəhayət, özgünlüyünü ifadə etməsi həmin tematik qrupların söz və termin yaradıcılığında

da aparıcı rol oynamasına və müxtəlif amillər, əlaqə və münasibətlər nəticəsində bir çox başqa dillərə də keçməsinə (əvvəlcə ekzotik sözlər, sonradan isə alınmalar kimi) səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarix və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998

Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, “Elm”, 1999

Kitabi-Dədə Qorqud (tərtibçiləri F.Zeynalov və S.Əlizadə) Bakı, 1988

В.В. Похлебкин. Национальные кухни наших народов. М., 1983

Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка. Док. дисс. Баку, 1973

Исмайл Маммадли

Место материально-духовной лексики в словарном составе эпоса «Книги Деде Коркута» Резюме

«Книга Деде Коркута» один из самых древних памятников общетюркской устной литературы. Дастан по своей структуре состоит из синтеза поэзии и прозы. В этом произведении особое внимание привлекают средства художественной изобразительности, а также этнографические термины и выражения. В докладе к исследованию привлечены лексические единицы из сказаний эпоса, анализированы лексико-семантические оттенки слов и названий традиционно-обрядовых церемоний.

Ismail Mammadli

Material-spiritual Lexicology in the Vocabulary of “The Book of Dada Gorgud” Summary

“The Book of Dada Gorgud” is one of the most ancient monuments in Turkic oral literature. According to the epos structure it consists of versification and prose. In the poetical parts illustrated art, expression, colorful ethnographic terms and phrases attracts the attention. In the lecture lexicological units used in the parts of “The Book of Dada Gorgud” are investigated and lexical-semantic meanings, traditional names are analyzed.